

Inleiding

Als je het eenmaal ziet...

Er zijn dingen die je niet kunt 'ontzien' nadat je ze gezien hebt. Het kan daarbij om iets kleins gaan. Dat een augurk en een komkommer eigenlijk dezelfde vrucht zijn. Of dat je je eigen neus de hele dag in je gezichtsveld hebt, maar je hersenen hem wegfilteren. Soms duurt het wat langer. Je denkt dat je bent opgegroeid in een wijk met straten vernoemd naar belangrijke mensen, totdat je er vijftig jaar later achter komt dat de Jonathanstraat gewoon naast de Goudrenetstraat ligt. Maar wat geldt voor dit soort kleinigheden, geldt des te meer voor grote inzichten. Inzichten die je blik op de wereld veranderen.

Voor mij was zo'n inzicht dat de economie, mijn vakgebied, volledig afhankelijk is van de natuur en de sociale samenhang, terwijl we doen alsof dat niet zo is. Die twee zaken zijn geen 'externe factoren', zoals de meeste economische modellen suggereren. Ze zijn niet het achtergronddecor voor economisch handelen, maar een fundamentele voorwaarde. Zonder gezonde ecosystemen geen productie. Geen arbeid. Geen energie. Geen geld. Geen leven. Zonder gezonde sociale relaties en samenhang geen samenleving. Geen vertrouwen. Geen welzijn.

Ik heb economie gestudeerd en daarna gewerkt bij een vakbond, bij het Centraal Planbureau, bij banken en in vermogensbeheer. In mijn werk hield ik me bezig met modellen, beleidseffecten en rendementen, met het duiden en voorspellen van economische ontwikkelingen. Ik kende de parameters, de techniek, het jargon. En hoewel ik me er vaak ongemakkelijk bij voelde om de werkelijkheid te reduceren tot abstracte grootheden, negeerde ik dat gevoel. Ik dacht dat het erbij hoorde. Dat het 'professioneel' was. Ik accepteerde dat een model altijd een vereenvoudiging is. Dat je alleen iets kunt zeggen als je eerst een heleboel weglaat.

Maar gaandeweg werd ik me steeds sterker bewust van de kloof tussen zulke abstracte modellen en de wereld waarin mensen leven. Tussen hoe ik de economie leerde zien en hoe mensen haar ervoeren. Een model dat draait om bbp-groei, inflatie en overheidstekorten zegt weinig over de kwetsbaarheid van ecosystemen of de ongelijkheid op straat. En toch zijn het precies zulke modellen die beleid sturen, financiële beslissingen vormgeven en daarmee uiteindelijk bepalen hoe onze samenleving eruitziet.

De wereldproblemen, besepte ik, laten zich niet reduceren tot iets abstracts. Of beter: datgene wat we dan wegreduceren, is juist precies wat er het meest toe doet.

De eerste keer dat dit echt tot me doordrong, was tijdens de financiële crisis van 2008 tot 2009. Ik werkte bij een financiële instelling en sprak avond na avond met klanten over de ontwikkelingen. Dat was mijn werk: uitleggen hoe het kon dat het financieel systeem de wereldeconomie aan de rand van de afgrond had gebracht. Ik noemde het – terecht, denk ik nog steeds – de grootste economische crisis sinds de jaren dertig. Ik maakte me oprecht zorgen over de structurele risico's, over wat het zou betekenen voor de werkgelegenheid, de bestaanszekerheid en het vertrouwen in instituties. Maar de reacties die ik kreeg waren verbijsterend oppervlakkig. Wat

mensen wilden weten: wanneer was het koopmoment? Wat gingen de koersen doen?

Het was een les in hoe smal en technisch het economisch discours was geworden. En ook een les in iets anders: hoezeer het perspectief was verschoven van samenleving naar individu.

Rond 2013 dook ik de circulaire economie in. Niet extraheren, gebruiken, weggooien, maar hergebruiken, langer gebruiken, recyclen. Wat begon als nieuwsgierigheid groeide uit tot een fundamentele kanteling in mijn denken. Ik ontdekte een heel veld van economische wetenschappen dat mijn opleiding had overgeslagen. Een wereld die haaks stond op alles wat ik had geleerd.

Ik begon anders te kijken. Naar cijfers, beleid en organisaties. En vooral naar de taal die we gebruiken. We praten over ‘kosten en baten’, maar wat bedoelen we daar eigenlijk mee? Wat telt als een kostenpost? Wat telt als een opbrengst? Waarom valt het vernietigen van een bos niet onder de economische ‘kosten’, maar is het bouwen van een snelweg wél een ‘investering’? Waarom is zorgen voor een zieke ouder informele arbeid, en het bedienen van een algoritme op de beurs ‘toegevoegde waarde’? Ik kon het niet meer ontzien.

Deze vragen bleven maar knagen. Ze raakten aan wat economie eigenlijk is: een ordening van menselijke interactie. Een reflectie van waarden. En dus: fundamenteel normatief en politiek.

Ik begon te beseffen dat wat wij ‘economie’ noemen in feite een verzameling keuzes en regels is. Keuzes over wie wat mag bezitten, wie wat mag produceren, wie wat mag gebruiken en onder welke voorwaarden. Die ‘spelregels’ vormen de structuur van onze samenleving: wie macht heeft en wie minder, wat we eerlijk vinden. En dan volgt de onvermijdelijke vraag: wie bepaalt zulke spelregels?

Het was op dat punt dat mijn persoonlijke kanteling ook een professionele kanteling werd. Ik kon niet langer meewerken aan beleid dat zich uitsluitend richtte op het optimaliseren van groeipercentages zonder er rekening mee te houden wat er groeide, voor wie en ten koste van wat. Ik kon niet langer zinnig bijdragen aan een hoogoplopende discussie over geschatte kwartaalcijfers voor economische groei. Ik kon niet langer schrijven over 'gunstige economische vooruitzichten' als ik wist dat die vooruitzichten gebaseerd waren op uitputting van natuurlijke hulpbronnen en toenemende sociale ongelijkheid. Hoezo gunstig?

Ik verdiepte me verder in alternatieve economische modellen. In postgroei, in commons-gebaseerde systemen, in nieuwe manieren van waarderen. Ik ontdekte een groeiende gemeenschap van economen, activisten, ondernemers, beleidsmakers en burgers die aan een andere economie werkten. Ik ontmoette boeren die landbouwbedrijven runden zonder gif of kunstmest. Burgers die hun eigen energiecoöperatie oprichtten. Gemeentebambtenaren die hun beleid baseerden op 'brede welvaart' in plaats van louter economische groei.

En ik begon zelf ook steeds meer te schrijven. Eerst aarzelend, soms nog in de taal van het oude model. Maar gaandeweg steeds vrijer.

Ik ben niet alleen. Velen zitten in datzelfde proces van zien van wat we eerst niet zagen. We weten wat de grote problemen zijn, zoals klimaatverandering, het verlies van natuur en het verdwijnen van de onderlinge solidariteit. Twintig jaar geleden was wellicht vol te houden dat je je niet bewust was van duurzaamheidsproblemen of een eroderende samenleving, maar nu het bewijs zich opstapelt, is dat onhoudbaar. En velen weten inmiddels echt wel dat ons huidige economisch model niet vol te houden is. Maar minder duidelijk is hoe we

los kunnen komen van dat systeem. En vooral hoe we moeten zoeken naar wat wél werkt.

We weten dat het systeem faalt. We voelen dat doorgaan op de oude weg tot onherstelbare schade leidt. Maar we weten vaak nog niet hoe het anders kan. We missen de taal, de beelden, de kaders.

Crisis na crisis

Even inventariseren: sinds ik econoom ben, heb ik een hele lijst crises van dichtbij meegemaakt. Het begon bij de Azië-crisis in 1997 en de nasleep ervan. Ik werkte net bij het Centraal Planbureau, en we schreven dat onze voorspellingen met ‘meer dan normale onzekerheid’ omgeven waren – een omschrijving die daarna, volgens mij, altijd van kracht is gebleven. Toen kwamen 11 september, de dotcomcrisis, grote Amerikaanse boekhoudschandalen zoals Enron, de financiële crisis van 2008, de eurocrisis, de vluchtelingencrisis van 2015, Brexit, de coronapandemie, de energiecrisis na de Russische invasie van Oekraïne, en die na de oorlog van de vs met Iran, de klimaatcrisis die op de achtergrond altijd aanwezig is en nooit echt wordt opgelost, en ondertussen ook een biodiversiteitscrisis, geopolitieke crisis, crisis van democratie. En dit is alleen nog de grote internationale lijst, zonder de specifiek Nederlandse varianten: de toeslagenaffaire, de stikstofcrisis, de Groningse gaswinning, de woningnood, de zorgcrisis.

Ik weet niet meer hoe het voelt om geen crisis te hebben. En elke keer gingen we ervan uit dat het wel weer ‘normaal’ zou worden, terwijl niemand eigenlijk nog weet wat normaal dan is.

Dat is niet alleen mijn persoonlijke waarneming. Onderzoekers van de Universiteit Leiden hebben het empirisch onderzocht: zij bestudeerden hoe Europese instellingen tussen 1980 en 2023 met het concept crisis omgingen, en stelden vast

dat de crisismadruk scherp is toegenomen, in het bijzonder na 2008.¹ Buitengewone raadsvergaderingen, die ooit voor allerlei dringende vraagstukken werden gebruikt, zijn tegenwoordig bijna uitsluitend gericht op crisismanagement; tweennegentig procent van alle buitengewone vergaderingen in de periode 2013-2023 stond in het teken van een specifieke crisis, tegenover zesenvijftig procent in de jaren tachtig. Het woord 'crisis' piekte in EU-documenten in 2009, 2011, 2015 en 2020, met de coronapandemie als hoogtepunt.

Wat me het meest raakt, is niet de kwantiteit maar de normalisering. Crisis is geen uitzondering meer. Het is de standaardmodus geworden voor het bedrijven van politiek.

Ik weet nog dat we vlak voor de financiële crisis een voedselcrisis hadden. De prijzen voor verschillende voedingswaren waren nog nooit zo hoog geweest, en ook de olieprijs steeg naar ongekende hoogten. Ik probeerde in het macromodel waar ik toen mee werkte te simuleren wat er op dat moment gebeurde. Dat lukte niet. Het model crashte. De werkelijkheid paste niet meer in het model.

In de jaren die volgden, gebeurde dat steeds vaker. De financiële crisis van 2008 was ook zo'n crisis die niet in ons model paste. Toch, of misschien juist daardoor, bleven we in het model geloven. De crisis werd behandeld als een eenmalige storing in het economisch systeem, niet als een symptoom ervan. We gingen de banken redden, de regels wat aanpassen, en daarna zouden we gewoon verder kunnen. Hoewel we met al onze macromodellen en kennis niet goed wisten hoe de relaties in elkaar zaten, wat de problemen precies waren, dachten we toch dat er een 'fix' was en dat de economie terug kon naar een 'evenwicht'. Zo werkte ons model immers. Gewoon weer economische groei en zo.

De Grote Recessie, de grootste EU-crisis aller tijden (tot op heden), domineerde het decennium. Toch was de conclusie:

het systeem heeft gefaald, maar we repareren het en gaan door. Als we er maar voor konden zorgen dat banken niet omvielen en dat de economie weer begon te groeien, zou de boel gefixt zijn. De logica van het systeem werd niet in twijfel getrokken.

Wat volgde was de eurocrisis. Griekenland, Ierland, Portugal, Spanje, Italië: landen die in de problemen kwamen door een combinatie van overheidsschulden, banksanering met publiek geld, een starre muntunie en financiële marktparticipanten die zich opeens zorgen gingen maken over financiële stabiliteit van de eurozone. Opeens, want er was ook niet zo dramatisch veel veranderd in de economie. De oplossing was overal dezelfde: bezuinigen. Snijden in pensioenen, zorg en overheidsdiensten. Het was de mantra die al decennialang door het IMF over de wereld werd verspreid: een kleine overheid, lagere schuld, ruimte voor de markt, dan komt het goed. De schade voor mensen was groot, zeker in een land als Griekenland, waar velen onder de armoedegrens werden gedrukt. Het IMF erkende achteraf zelf dat het de negatieve effecten van bezuinigingen systematisch had onderschat.²

Ik werkte in die periode aan analyses van wat de crisis zou betekenen voor huishoudens, de reële economie en de lange termijn. Wat me bijbleef: hoe snel een politieke keuze als technische noodzaak werd gepresenteerd. Bezuinigen was geen keuze, het was 'wat de markt eiste'. De eurocrisis was de periode waarin ik voor het eerst echt zag hoe economisch denken en beleid hun eigen normativiteit verborgen achter de taal van de technocratie. Zo werkt dat: wie de technische taal beheerst, houdt de politieke vraag buiten de deur.

In 2015 kwamen ruim een miljoen mensen de Europese Unie binnen, vluchtend voor de oorlog in Syrië, vervolging en armoede. Vluchtelingencrisis.

Maar crisis in welke zin? Voor de vluchtelingen zelf was

het een crisis van bestaan, van overleven. Voor Europa was het een politieke crisis, een van solidariteit, van Europese samenwerking – maar ook een van identiteit. We werden geconfronteerd met de vraag wie er bij ons hoorde en wie niet. En impliciet dus ook de vraag wie we zelf waren. Dat laatste kwam in het debat echter nauwelijks aan de orde. De ‘crisis’ werd geframed als een probleem van aantallen, van grensbeheer, van capaciteit. Niet als een morele vraag over de manier waarop wij ons verhielden tot mensen in nood.

Dan de coronapandemie, de als meest prominent gecategoriseerde crisis in dat Leidse onderzoek.³ Op het hoogtepunt stond meer dan een derde van alle crisisgerelateerde vermeldingen in EU-documenten in het teken van COVID-19.

Maar voor mij was de coronapandemie ook een periode die liet zien dat het systeem wél radicaal kan veranderen als de urgentie hoog genoeg wordt geacht. Binnen enkele weken herzagen we economische prioriteiten, legden we de mobiliteit stil en herstructureerden we de productie. Wat jarenlang ‘onhaalbaar’ had geheten, zoals structurele overheidsinvesteringen, herwaardering van de zorg, thuiswerken als norm en snelle vaccinzet via publieke financiering, werd plotseling realiteit.

Dat was tegelijkertijd hoopvol en ontnuchterend. Hoopvol: het bewijs dat radicale systeemaanpassing in korte tijd mogelijk is. Ontnuchterend: het bewijs dat we blijkbaar pas in beweging komen als het water ons letterlijk aan de lippen staat. En misschien wel het meest verontrustend was dat zodra de ergste druk wegviel, het systeem grotendeels terugkeerde naar zijn oude logica. De lessen over de kwetsbaarheid van zorgketens, het belang van een samenleving die ermee kan omgaan als de winkels eerder dicht gaan, bedrijven moeten sluiten en een overheid die genoeg capaciteit heeft om te sturen en financiële klappen op te vangen werden snel vergeten.

Na de Russische invasie van Oekraïne in februari 2022 explodeerden de energieprijzen. Europa bleek de voorgaande decennia afhankelijk te zijn geworden van Russisch gas. Een afhankelijkheid waarvoor door velen was gewaarschuwd, maar die politiek en economisch te comfortabel was om serieus aan te pakken en nu opeens een politiek chantagemiddel was geworden. Wat de energiecrisis blootlegde, was de keerzijde van decennialang marktdenken in de energiesector. Privatisering, liberalisering, grensoverschrijdende handelsoptimalisatie – allemaal logisch vanuit economisch kortetermijndenken, allemaal funest voor de strategische weerbaarheid op de langere termijn. Ook in dit geval was de crisis geen verrassing. Ze was de voorspelbare uitkomst van keuzes die tientallen jaren lang waren gemaakt.

Niet dat er daarna veel is veranderd, want diversiteit in toeleveranciers kost vaak extra geld. Nu, in 2026, met alle trammelant in het Midden-Oosten, lijkt het erop dat de energieafhankelijkheid doorbreken weer hoger op de prioriteitenlijst staat. Maar ja, dat was tijdens de oliecrises in de jaren zeventig ook zo.

Is er iets fundamenteel veranderd, of roepen we gewoon vaker?

Elk jaar publiceert het World Economic Forum zijn *Global Risks Report*, dat wordt opgesteld op basis van een enquête onder meer dan dertienhonderd experts over de risico's die zij het meest urgent achten. Als je alle edities bijeenbrengt, levert dat onverwachte patronen op.⁴

In de eerste jaren, 2007 en 2008, domineerden op de kortetermijnranglijsten (tot ongeveer twee jaar) concrete economische risico's: instortende activaprijzen, olieprijschokken, en een harde landing van de Chinese economie. Precies de risico's die zich ook daadwerkelijk hebben gemanifesteerd.

Maar kijk je naar de langetermijnranglijsten van diezelfde jaren (dus de risico's voor over tien jaar), dan zie je klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en mondiale ongelijkheid opduiken. Ze worden pas op de lange termijn herkend als groot en belangrijk. En dat is precies het probleem.

Want de langetermijnrisico's hebben niet gewacht. Klimaatgerelateerde risico's verschenen voor het eerst in de top vijf voor de korte termijn rond 2014, en tegen 2020 stond klimaatfalen zelfs bovenaan die lijst. Het probleem dat we jarenlang alleen op de horizon zagen, stond ineens vlak voor onze neus.

Lang duurde dat niet. In de editie van 2026 staat geo-economische fragmentatie, het uiteenvallen van de wereld in machtsblokken, als nummer één op de kortetermijnlijst.⁵ Klimaat zakte terug, zonder dat het probleem was opgelost. Er drong zich simpelweg iets nieuws op.

Twintig jaar Global Risks Reports laten precies dat patroon zien. Risico's klimmen op de kortetermijnagenda zodra ze acuut aanvoelen, en zakken weer weg zodra er iets urgenter langskomt, ook als het onderliggende probleem gewoon blijft bestaan. We reageren op wat op dit moment het hardst schreeuwt. Zelden op wat het langst pijn doet.

En het meest verbonden risico, het risico met de meeste lijnen naar andere risico's, voor het tweede jaar op rij? Ongelijkheid. Het voedt bijna alles: polarisatie, migratie, politieke instabiliteit, weerstand tegen klimaatbeleid.

Als je al de crises ziet die ik net opsomde, dringt een ongemakkelijke vraag zich op: verkeert onze wereld echt constant in crisistoestand, of zijn we er collectief aan gewend geraakt het woord 'crisis' te gebruiken voor alles wat vervelend is?

Misschien is het verhelderend om eerst naar de oorsprong van het woord zelf te kijken. Het komt van het Griekse *krisis*, dat 'oordeel' of 'keerpunt' betekent. Oorspronkelijk een medi-

sche term, voor het moment waarop een ziekte omslaat, ten goede of ten kwade. Geen aanhoudende toestand dus, maar een kantelmoment met een open uitkomst. Leg je die maatstaf naast de problemen die ik hierboven noemde, dan zijn de meeste allang geen crisis meer. Ze zijn een permanente conditie geworden: een blijvende toestand zonder uitkomst.

Waarom blijven we het dan toch crisis noemen? Drie antwoorden, drie verschillende conclusies.

Het eerste antwoord: zoals bij een chronische ziekte blijft de onderliggende conditie hetzelfde, maar worden de acute opflakkingen heviger en frequenter. Globalisering heeft systemen onderling afhankelijker gemaakt, waardoor een probleem dat ergens begint zich sneller verspreidt dan vroeger. Een bankencrisis in de vs wordt een eurocrisis. Een pandemie in Wuhan wordt een mondiale gezondheidsramp. Een oorlog in Oekraïne wordt in Rotterdam een energiecrisis. Dat zijn stuk voor stuk echte crises, in de oorspronkelijke zin van het woord: acute kantelmomenten. Maar het zijn symptomen van iets dat zelf geen crisis is. Verwevenheid zorgt er alleen voor dat we de onderliggende conditie vaker en heviger voelen

Het tweede antwoord is cynischer: politieke en institutionele actoren gebruiken het crisisframe strategisch, om uitzonderingsmaatregelen te rechtvaardigen en hun eigen autoriteit te vergroten. Dit kan je de *crisisification* van beleid noemen: instellingen bouwen crisismanagementcapaciteit op, die vervolgens voortdurend nieuwe crises nodig heeft om haar eigen bestaansrecht te legitimeren.⁶ Wie een situatie als crisis labelt, bepaalt wie de autoriteit heeft om erop te reageren en met welke middelen. Dat zagen we in de vluchtelingencrisis: zodra die als een veiligheidscrisis werd geframed, kwamen de veiligheidsdiensten achter het stuur te zitten en niet de humanitaire organisaties. Het is ook de methode-Trump: noem het

een crisis, en je kunt doen wat je wilt. En de framing zelf gaat dan gevolgen hebben die een crisis dichterbij brengen.

Het derde antwoord is dat het begrip 'crisis' zelf inflatie heeft ondergaan. We roepen vaker crisis. Alles heet tegenwoordig een crisis: van de woningnood tot de stikstofuitstoot, van pensioenen tot polarisatie. Deze trend is in de vs al decennia gaande: het woord 'crisis' is er zodanig verbreed dat het zijn onderscheidend vermogen dreigt te verliezen.⁷ Het verwijst niet meer naar een kantelmoment, maar naar elk probleem waar we ons zorgen over maken.

Deze drie verklaringen sluiten elkaar niet uit. Ze spelen allemaal een rol, en ze wijzen allemaal dezelfde kant op.

De trend van crisisinflatie roept een fundamentele vraag op: moeten we het woord 'crisis' hier überhaupt nog gebruiken? Het probleem is niet dat er losse crises zijn die elkaar toevallig opvolgen. Het probleem is dat we een groeiend aantal onderling verweven problemen behandelen als opzichzelfstaande fenomenen, terwijl ze dat allang niet meer zijn.

Dus mijn antwoord: nee, dit is geen crisis. We moeten naar de hele economie en samenleving kijken om te begrijpen wat er aan de hand is.

Een wereld vol kettingreacties: de polycrisis

Het begrip dat het beste weergeeft wat er werkelijk aan de hand is, heeft een merkwaardige ontstaansgeschiedenis. De term 'polycrisis' werd voor het eerst gemunt door de Franse filosoof en complexiteitstheoreticus Edgar Morin, in het boek *Terre-Patrie* uit 1993, vertaald als *Homeland Earth*.⁸ Morin schreef: 'There is no single vital problem, but many vital problems, and it is this complex intersolidarity of problems, antagonisms, crises, uncontrolled processes, and the general

crisis of the planet that constitutes the number one vital problem.' Drie decennia geleden al. En toch duurde het tot 2016 voordat het begrip in de politieke wereld doorbrak, via een onverwachte bron.

Jean-Claude Juncker, toen voorzitter van de Europese Commissie, greep naar de term om de toestand van Europa te beschrijven: de Griekse schulden crisis, de vluchtelingen crisis, de Russische agressie in Oekraïne, de Brexit. Allemaal tegelijk, allemaal met elkaar verweven, allemaal elkaar versterkend.⁹ Aanvankelijk waren het alleen EU-wetenschappers die het begrip gebruikten. Maar na de Russische invasie van Oekraïne in februari 2022, toen ook de invloed van de pandemie, de energiecrisis en de klimaatextremen nog gevoeld werd, gaf historicus Adam Tooze het begrip een mondiale lading. Zijn definitie is kernachtig: 'In the polycrisis the shocks are disparate, but they interact so that the whole is even more overwhelming than the sum of the parts.'¹⁰

Dat is precies wat ik hiervoor heb beschreven. In vroegere jaren leken crises nog redelijk afgebakend. De Azië-crisis was een crisis in Azië. De dotcomzeepbel was een zeepbel in tech aandelen. Maar gaandeweg werd duidelijk dat die afbakening een illusie was. De financiële crisis van 2008 was niet alleen een bankencrisis, maar tegelijk een schulden crisis, een vertrouwens crisis, een bestuurs crisis en de voorbode van een politieke crisis die pas jaren later zichtbaar werd met de opkomst van het populisme. Ook Tooze dateert de oorsprong van de huidige mondiale polycrisis rond 2008, het jaar van de financiële instorting, van Poetins eerste agressie in Georgië, van de mislukking van de WTO-onderhandelingen in de Doha-ronde, en de eerste tekenen van wat later de teleurstelling van de klimaattop van Kopenhagen zou worden.¹¹

Wat maakt een polycrisis anders dan gewoon een opeenstapeling van ellende? Het optreden van een web van allerlei kettingreacties. Klimaatverandering voedt migratie. Migratie

leidt tot sociale spanningen. Sociale spanningen leiden tot politiek extremisme. Politiek extremisme staat duurzame samenwerking in de weg. En het ontbreken van samenwerking maakt klimaatbeleid, dat de oorzaak van het probleem moet aanpakken, lastiger dan ooit. We hoeven niet lang te zoeken naar een Nederlands voorbeeld van dezelfde logica: de stikstofcrisis is geen boerencrisis, maar de uitkomst van decennialang landbouwbeleid dat exportgroei boven ecologie heeft gesteld, en nu hebben de woningbouw, het klimaatbeleid en het bestuurlijk vertrouwen daar allemaal onder te lijden.

Bij de polycrisis gaat het niet om een verzameling toevallige rampscenario's, maar om systemische risico's, risico's die voortkomen uit de structuur van onze samenleving zelf.¹² De polycrisis is geen natuurverschijnsel, zoals een aardbeving, orkaan of wolkbreuk. Ze is een systeemeigenschap. En dat betekent dat de oplossingen ook systemisch moeten zijn.

Dat maakt de polycrisis zo moeilijk hanteerbaar voor onze bestaande instrumenten. Economische modellen, beleidsnotities, begrotingsregels – ze gaan allemaal uit van een werkelijkheid die stabiel genoeg is om te modelleren, lineair genoeg om te projecteren en beheersbaar genoeg om te sturen. In een polycrisis kloppen die aannames niet meer. Onze huidige denk- en bestuursmodellen kunnen de verwevenheid van al die crises simpelweg niet bevatten.¹³ En als onze huidige modellen crashen, wat betekent dat dan voor ons oplossingsvermogen? Dan hebben we blijkbaar niet de gereedschapskist om de problemen echt fundamenteel te lijf te gaan.

Het dominante discours is nog steeds gebaseerd op 'risico-beheersing'. Elke crisis wordt opgelost op een manier die de onderliggende logica van het probleem intact laat en zo de volgende crisis voorbereidt. De polycrisis is als een moeras waarin je steeds dieper wegzakt, juist als je probeert er harder uit los te komen.

Om het bondig te verwoorden: dit is geen crisis. Dit is ons systeem.

De polycrisis markeert niet alleen een crisis van beleid of bestuur, maar ook van ons hele wereldbeeld. Het idee dat problemen afzonderlijk kunnen worden aangepakt, dat we met rationele analyses tot optimale oplossingen komen, dat vooruitgang vooral een kwestie is van techniek en groei – al die aannames wankelen. Dat wankelen raakt aan wat sommige wetenschappers de postnormale realiteit noemen, een werkelijkheid waarin kennis onzeker is, waarden betwist worden en de inzet hoog is. In zo'n context zijn de gebruikelijke instrumenten van beleid, wetenschap en bestuur niet alleen ontoereikend, maar soms zelfs actief misleidend: ze suggereren dat er een technocratische fix bestaat, één oplossing, waardoor de wezenlijke politieke vragen niet worden gesteld.¹⁴

Het begrip 'polycrisis' heeft ook kritiek gekregen. Sommigen stellen dat 'polycrisis' een buzzword is van Davos-elites die het niet willen hebben over onderliggende vraagstukken zoals ongelijkheid, machtsconcentraties en verantwoordelijkheden.¹⁵ Anderen vinden dat het concept niets nieuws bevat: de wereld heeft altijd al meerdere overlappende crises gekend. Deze kritiek verdient aandacht, want ze roept een valide vraag op: beschrijft de polycrisis iets structureel nieuws, of hernoemen we wat er altijd al geweest is?

Mijn antwoord: allebei. De onderlinge verwevenheid van crises is inderdaad geen nieuw verschijnsel: de olieschokken van de jaren zeventig waren, gecombineerd met voedselprijschokken en politieke onrust, destijds ook al op regionale en mondiale schaal een polycrisis.¹⁶ Maar de huidige problematiek is ongekend groot. De geglobaliseerde productie-infrastructuur verbindt de wereld sterker dan ooit tevoren, waardoor sociale ongelijkheid onmogelijk nog een puur nationaal vraagstuk kan zijn. Vanwege de wereldwijde schaal van sommige problemen, zoals klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en de verzuring van oceanen, vragen oplossingen

altijd meer dan gewoon iemand met een goed idee of een land dat tot actie overgaat. Die kritiek heeft een kern van waarheid. Het woord ‘polycrisis’ beschrijft hoe problemen elkaar versterken, maar niet waarom. Wie daar blijft steken, ziet alleen verwevenheid, geen oorzaak. Dit boek stelt die vraag wel: de onderlinge versterking van crises is geen toeval. Ze speelt zich af binnen een systeem dat in de kern wordt aangedreven door één dominante logica, de noodzaak om te blijven groeien.

Langzame kanteling naar wat kan

Als de problemen zo groot zijn, waarom veranderen we dan niet? Dat is de vraag die me al jaren bezighoudt. En het eerlijke antwoord is ongemakkelijk: omdat het systeem zelf verandering blokkeert. Geen complot van slechte mensen. Gewoon de logica van wat het systeem is.

Centraal staat de aanname van economische groei als noodzakelijke voorwaarde voor maatschappelijke ontwikkeling. Niet zozeer omdat mensen gelukkiger worden van ‘meer’ – dat is allang wetenschappelijk weerlegd¹⁷ – maar omdat we een systeem hebben gecreëerd dat structureel afhankelijk is van groei.¹⁸ Bedrijven moeten winst maken, overheden hebben belastinginkomsten nodig, en het financieel systeem draait op schuld als hypotheek op toekomstige groei. Stopt de groei, dan kraakt het systeem.

En zelfs wie het systeem wil veranderen, loopt vast op hoe diep de bijbehorende aannames zijn ingesleten in taal en denken. Wie nu in het nieuws zoiets leest als de ‘Consument laat geld rollen, economie blijkt het beter te doen dan gedacht’,¹⁹ krijgt het idee dat dit blijkbaar goed is. Maar de vraag ‘Beter voor wie?’ stellen we niet. ‘Beter in welk opzicht?’ ook niet. Meer economische activiteit wordt gepresenteerd als vooruitgang, terwijl niemand vraagt wat er precies groeit, voor wie, en ten koste van wat.

De groeiaanname zit ook in de geschiedenis van ons instrumentarium. Simon Kuznets ontwierp, samen met anderen, in de jaren dertig het bbp als meetinstrument voor economische groei.²⁰ Door een combinatie van toeval, noodzaak en beleid werd dit een mondiale maatstaf waar economie en beleid zich naar zijn gaan richten.

En dezelfde aanname doordringt vijf domeinen van maatschappelijke activiteit die elkaar versterken: onderwijs leidt economen op die de groeilogica als vanzelfsprekend meekrijgen, wetenschap beloont modellen die groei als uitgangspunt nemen, beleid rekent zich rijk aan groeicijfers, media herhalen diezelfde cijfers als nieuws, en bedrijfsleven wordt erop afgerekend. Onderwijs, wetenschap, beleid, media en bedrijfsleven.^{21,22} Allemaal zijn ze gebouwd rond dezelfde groeilogica, die gepresenteerd wordt als neutraal en technisch terwijl ze diep ideologisch is.²³ Dat is het 'fluisterkapitalisme' waar het volgende hoofdstuk over gaat. Het gevolg is wat de Italiaanse denker Antonio Gramsci een interregnum noemde: het oude werkt niet meer, het nieuwe breekt nog niet door.

Maar precies bij dat gebrekkige functioneren liggen de aanknopingspunten voor verandering. Paradigma's veranderen niet geleidelijk, ze kantelen, zoals historicus Thomas Kuhn liet zien:²⁴ door een crisis die het oude onhoudbaar maakt, door een opeenstapeling van anomalieën, door een nieuwe generatie die andere vragen stelt. De polycrisis maakt zulke anomalieën nu zichtbaar op een schaal die moeilijk te ontkennen is.

Wat lang onbeweeglijk leek, kan dus plotseling verschuiven, in de verkeerde of de goede richting. De vraag is niet óf ons economisch systeem zal kantelen, maar wanneer en waarnaartoe. Dat brengt me bij de kern van dit boek: aanpassingen aan de economie die tezamen de contouren vormen van een economisch systeem dat wél werkt. Er is een belangrijke reden om ons hier druk over te maken. Waarschijnlijk

leven wij morgen nog, en anders onze familie, vrienden en bekenden wel; alleen dat al verplicht ons ertoe om erover na te denken hoe het anders kan.

Maar daarvoor heb je meer nodig dan alleen een lijst met problemen. Je moet ook een richting hebben, een beeld van hoe het dan wel zou kunnen werken, en bewijs dat dat geen luchtfietserij is. Zulk bewijs bestaat op lokaal niveau. Energie-coöperaties die burgers eigenaar maken van hun eigen energie. Steden die hun beleid baseren op brede welvaart. Bedrijven met een wettelijk verankerde maatschappelijke missie. Boeren die de bodem verrijken in plaats van uit te putten. Dit zijn geen sympathieke uitzonderingen. Het zijn voorlopers van iets wat groter kan worden.

Een economie, meer groei, meer markt, is geen doel op zich. Ze is ingebed in sociale relaties en gebouwd op ecologische fundamenteën. Ze hoort bij te dragen aan het welzijn van iedereen, nu en in de toekomst. En als ze dat niet doet, is dat geen noodlot. Het is een keuze die herzien kan worden.

Maar voordat we daar komen, is er werk te doen. Hoe zit het systeem dat we willen veranderen eigenlijk in elkaar, en waarom houdt het zichzelf in stand ook als iedereen ziet dat het vastloopt? En hoe werkt verandering zelf, als paradigma's niet geleidelijk verschuiven maar kantelen? Die vragen komen eerst in deel I, omdat je zonder die achtergrond de veranderingen die in dit boek aan bod komen kunt lezen als een beleidslijst.

Daarna schets ik zes noodzakelijke aanpassingen aan de onderliggende logica van ons economisch systeem. Dat is deel II. Ze hangen samen, van diep naar zichtbaar: eerst wat we waarderen, waar we naartoe willen en wie erover beslist, en dan pas de spelregels van eigendom, verdeling, geld en productie. Die volgorde is geen toeval. Zonder de eerste drie blijft de rest cosmetisch.

Wat ik probeer te doen, is laten zien hoe het economisch systeem werkt, waarom het zichzelf in stand houdt ook als de uitkomsten niet meer te verdedigen zijn, en waar de breekpunten zitten. Begrip is de eerste stap. Niet omdat kennis automatisch tot verandering leidt, maar omdat je zonder het systeem te begrijpen elke poging om het anders te doen ziet mislukken en denkt dat verandering onmogelijk is, terwijl het de aanpak was die niet klopte.

Ik heb mijn best gedaan om in dit boek herhalingen zoveel mogelijk te voorkomen. Maar bij een complex systeem, waarbij je dat hele systeem langs verschillende manieren wil aanpassen, is dat lastig. Ik wil immers juist benadrukken dat alles met elkaar samenhangt, dat je niet kan streven naar groei zonder te kijken naar de consequenties, dat eigendomsstructuren gaan over macht en dat het financiële systeem niet losstaat van de rest van de economie. Omarm daarom die complexiteit. Zie de herhalingen als een bevestiging daarvan.

Dit boek is niet voor wereldverbeteraars met te veel vrije tijd. Het is voor de econoom die zijn eigen modellen niet meer gelooft, de beleidsmaker die weet dat de instrumenten tekortschieten, de ondernemer die anders wil maar niet weet hoe, en de burger die de krant leest en denkt: dit klopt toch niet. Ik heb geen blauwdruk en beloof niet dat deze systeemveranderingen meteen de wereld zullen redden. Wel probeer ik bruikbare taal aan te reiken: voor het gesprek op een verjaardag waarin iemand zegt dat het nu eenmaal zo werkt, voor het moment waarop je voelt dat er iets niet klopt maar de woorden niet vindt.

Want uiteindelijk is dit ook een politiek boek. Het dominante economische verhaal presenteert zichzelf als neutraal, als technisch, als onvermijdelijk. Dat is het niet. Het is een verhaal, en verhalen kunnen worden herschreven. Dit boek is een poging om bij te dragen aan dat herschrijven.

Want als je het eenmaal ziet, kun je het niet meer ontzien.